

Dieta federala e chaus republicans

Las structuradas politicas da la Republica da las Trais Lias, part 1

■ **Ils 23 da settember 1524 en la Trais Lias (la Lia Grischa, la Lia da la Chadé e la Lia da las Diesch Dretgiras) sa dadas cun la Brev da federaziun ina constituziun cuminaivla. L'organisaziun interna ha mantegnì ina structura fermamain federalistica che permetteva ad ellas da sa preschentar en ina furma pli unida en dumondas da guerra e da pasch sco era sin il champ da la politica exteriora e da l'administraziun da las Terras subditas.** Els cumins furmavan pitschnas republicas autonomas. La Dieta da las Trais Lias sco autoritad suprema sa cumponiva da 62 fin 66 delegads recrutads dals 52 cumins (a partir dal 1788/53), da las vuschs dals chaus-lia (trais) e d'ina vusch attribuida en roda a la Cadi, a Razén ed a Glion. Il maximum da 66 vuschs ha la Dieta cuntanschì, cun pitschnas excepziuns, tranter il 1600 ed il 1797. Quests deputads vuschavan mo tenor instrucziun e tut las decisiuns da la Dieta stuevan vegnir suttamessas als cumins e confermadadas da quels cun maiortad. Els cumins pudevan acceptar u refusar las propostas u alura proponer modificaziuns.

Ina veritabla pussanza centrala mancava e cun quai era ina legislaziun unitara e (cun paucas excepziuns) ina ferma constituziun. Sco sort d'executiva funzionavan, tenor basegn, ils chaus da las Trais Lias (Congress pitschen), numndamain ils landrehters da la Lia Grischa, il bundsresident da la Lia da la Chadé (fin a la Sentenzia da Malans dal 1700 identic cun il burgamester regent da Cuira) ed il bundslandamma da la Lia da las Diesch Dretgiras (fin a la Sentenzia da Waser dal 1644 identic cun il mastral regent da Tavau).

En la successiun da las Trais Lias sa chattava la Lia da la Chadé en la segunda posiziun (sunter la Lia Grischa) e las Dietas federalas vegnivan tegnidas per ordinari enturn s. Baltramieu (24 d'avust), excepziunalmain enturn s. Gion (24 da zercladur) en roda a Glion, Cuira, Glion, Cuira, Tavau. Cun consultaziun d'ingens mess da mintga Lia pudeva quest Congress pitschen sa schlargiar ad in Congress grond cun trais fin quatter mess per lia per tractar problems impurtants.

La mancanza d'ina veritabla cassa publica, d'in plan da finanzas e d'ina milisa permanenta difficultava il guvern, l'administraziun e la defensiun da la Republica. Quai ha quella gè da sentir cleramain tranter il 1525 ed il 1532, cura

ch'ella è vegnida privada dal territori da las Trais Plaivs al Lai da Com, entant che las autras Terras subditas èn restadas sut domini ed administraziun grischuna.

Da l'autra vart signifitgavan ils Artitgels da Glion, relaschads il 1524 ed il 1526, in rinforz da la coesiun interna. Els avevan abolì la plipart da las grevezzas feudals, avevan reduci a moda radicala la pussanza seculara da l'investg da Cuira ed accordà a las plaivs la libertad democratica en l'administraziun da lur affars. Quai aveva pussibilità l'introducziun da la confessiun reformada da sutensi, vul dir a partir da las vischnancas. Sunter la Disputaziun da religiuin dal schaner 1526 a Glion ha la Dieta federala proclamà il liber exercizi da la confessiun reformada e catolica. Els singuls individis e las pravedas eran cumpetents da sa decider per ina da las duas confessiuns (autras eran scumandadas).

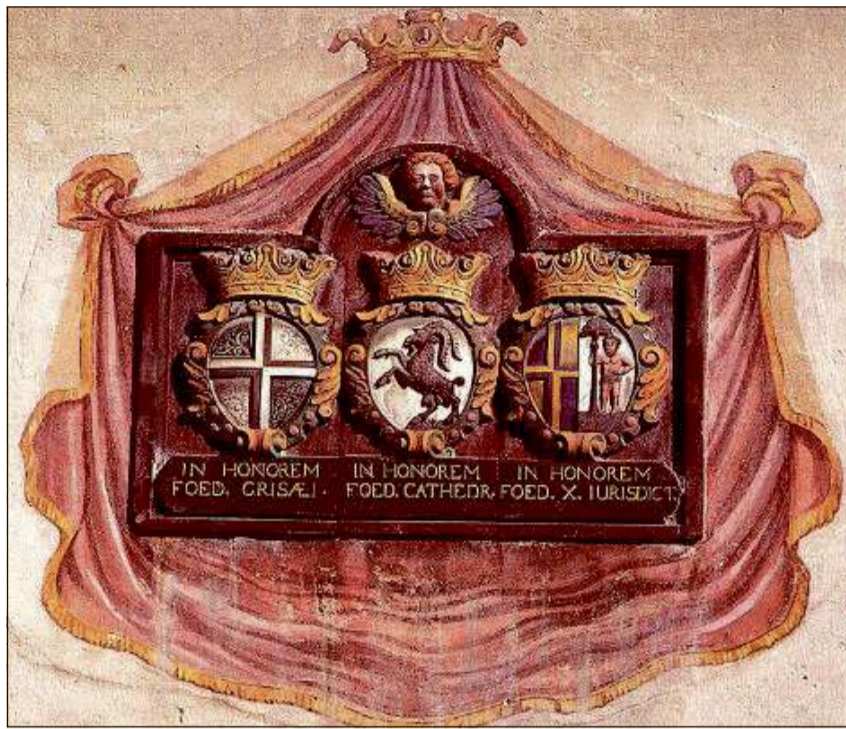
Ils meds finanzials per la Republica, las Lias ed ils cumins provegnivan da l'administraziun da las Terras subditas sco era da pensiuns, d'annatas e da la compra d'uffizis. Il sistem guvernamental da quel temp sa lascha descriver sco aristodemocrazia. Quella sa basava sin ina signuria da 30–40 famiglias liadas ina cun l'autra (dominants eran oravant tut ils Salis ed ils Plantas) e che vegniva legitimada en permanenza tras elecziuns (formalmain) democraticas.

La tema da las famiglias regentas da perder la pussanza ha fatg fallar las tentativas d'ina renovaziun da la politica interna ch'avevan en mira da detretschar las structuradas extremamain federativas. Il mantegniment endinà da las structuradas statals paralisantas ha impedi da prender cleramain posiziun ubain per ils principis da la Revoluziun franzosa ubain per quels da l'Austria monarchista. Lià en la cuntraversa politica interna, è il Grischun daventà en ils onns 1798–1800 in champ da guerra occupà mintgamai duas giadas da truppas austriacas e franzosas. Il contract davart l'integraziun dal Grischun en la Republica helvetica, signà il 1799, e l'execuziun successiva da quel a partir da la mesadad dal 1800 han marcà la fin da la Veglia Republica. La mediaziun dal 1803 ha dentant surpiglià las structuradas impurtantas (cumins e lias) dal sistem vegl-republican.

Martin Bundi

Dieta federala da las Trais Lias

La Dieta federala da las Trais Lias è stada l'instanza suprema da la Republica da las

Las vopnas da las Trais Lias (Glion, 1717).

PO

Trais Lias dal 1524 fin il 1797. Ella vegniva convocada en roda a Glion, Cuira, Glion, Cuira e Tavau, per regla il di da s. Baltramieu (24 d'avust), excepziunalmain il di da s. Gion (24 da zercladur). La lingua uffiziala era il tudestg, autras linguas eran admessas. Il presidi aveva il chau da quella Lia, nua che la Dieta federala sa reuniva en roda. Els cumins pitschens delegavan in, quels pli gronds dus mess: la Lia Grischa 27, la Lia da la Chadé 21, la Lia da las Diesch Dretgiras 14, en total 62. A quels s'aggiuntavan las vuschs dals chaus-lia ed ina vusch en roda per la Cadi, per Razén e Glion. Il maximum da 66 vuschs ha la Dieta federala cuntanschì, cun pitschnas excepziuns, tranter il 1600 ed il 1797.

Ils mess eran liads a lur instrucziun (parola, consegna). La Dieta federala tractava tut ils affars da las Lias, las decisiuns davart quels sustattavan dentant al referendum obligatoric. Ella era cumpetenta d'avrir l'instrucziun dals mess, da classifitgar il pli, da preparar las leschas, ils contracts statals, ils concordats e las capitulaziuns concernent las Trais Lias e da cussegliar en dumondas dal guvern e da l'administraziun da las Terras subditas. Fin a la Refurma dal pajais dal 1603 è stada la Dieta federala l'autoritad electorala per l'occupaziun dals uffizis en Vuclina ed en il signuradi da Maiavilla sco era per la tschernha dals mess. Ella era medemamain l'instanza d'appellaziun en conflicts civils che surpassavan ils cunfins da las Lias ed era responsabla per protestas e recurs inoltrads dals subdits. L'uschenumnada cumissiun da l'absz redigiva il recess: las questions (quai vul dir las proposiziuns da la Dieta federala) vegnivan formuladas en curtas dumondas e suttamessas als cumins en furma da puncts da recapitulaziun per requirir il pli. En cas urgents pudeva quel era vegnir erui durant la sessiun sezza. Dumondas confessiunalas vegnivan tractadas separadamain tenor confessiuns (Itio in partes) e publicadas dapersai. A las Dietas federalas cumparevan savens mess ed ambasaders da l'exteriur che vegnivan beneventads tenor in ceremonial exact. Il 1797 è la Dieta federala sa radunada per la davosa giada.

Il Congress pitschen

Quel consistiva dals trais chaus republicans da las Lias (landrehter, bundsresident e bundslandamma) e, sin giavisch da quels, anc d'in mess assistent da mintga Lia. El exequiva las lavurs administrativas e preparatoricas currentas (correspondenzas e.a.) e sa radunava a Cuira l'avrigl, il zercladur (u il fanadur) e l'october (u il december).

Il Congress (Pitag)

Quel sa cumponiva dals chaus-lia e da trais ulteriurs mess u dapli per Lia. El sa

radunava regularmain a Cuira il di da s. Martin (11 da november), enturn s. Paul (favrer) ed a l'entschatta da zercladur (uschenumnà Churer Kilbi). Il chau da la Lia da la Chadé envidava adina ils dus auters chaus-lia e lur mess assistents a quests congress che duevan requirir ils plis, predeliberar las tractandas da la Dieta federala e tractar interpellaziuns. Il Pitag n'aveva nagina cumpetenza da decider e disponiva d'ina pussanza d'execuziun limitada. Il 1603 e 1684 han ils chaus-lia pers la cumpetenza da contractar cun pussanzas estras. En cas d'urgenza u da crisa pudevan tut ils mess vegnir clamads ad in congress general extraordinari (tudestg Landtag). Adolf Collenberg

Chaus republicans da las Lias

Executiva da la Republica da las Trais Lias e da las singulas Lias grischunas dal 1524 al 1798. A partir dal 1803 ha il Cussegl guvernativ (Cussegl pitschen, Regenza) ademplì l'executiva dal chantun Grischun.

Il chau da la Lia Grischa, numnà landrehter, era a medem temp era derschader civil. El vegniva elegi dapi la fundaziun da la Lia Grischa (1424) mintg'onn dals mess da las dretgiras a l'ocasiun da la Dieta dal term s. Gieri (23 d'avrigl) a Trun, salvada de facto il pli savens durant las emprimas duas emnas da matg. Els anteriurs chaus feudals da la Lia Grischa avevan il dretg da far en roda propostas nunliantas da quatter respectivamain da trais candidats. Mo il 1701 ha la Dieta elegi (excepziunalmain) in candidat «selvadi». Els landrehters vegnivan pia recrutads exclusivamain da las dretgiras da la Surselva e da Razén. Dal dretg da proposta, accordà als anteriurs signurs (feudals) de Sax (era: de Sacco), han profità dapi il 1538 las anteriuras dretgiras autas respectivas, vul dir quella da Flem, da la Foppa e da la Lumnezia: ellas proponivan da lur ravugl (enstagl dals Saxes) in suveran fictiv che preschentava trais candidats per l'uffizi dal landrehter (savens in per dretgira auta). L'elecziun svegliava emozions tranter las differentas partidas e creava mintgatant tensiuns confessiunalas. Cunquai ch'ils chaus da la Lia da las Diesch Dretgiras e da la Lia da la Chadé eran adina reformads, elegeva la Lia Grischa tant sco pussaivel candidats catolics.

Il chau da la Lia da la Chadé vegniva numnà bundsresident. Els Artitgels da Glion dal 1524 e 1526 han privà l'investg da Cuira dal dretg da cundecider en affars politics dal pajais. Il 1529 ha ina dretgira da cumpromiss, installada da la Lia Grischa e da la Lia da las Diesch Dretgiras, conclus ina disputa concernent il dretg da sigillar tranter ils cumins rursals da la Lia da la Chadé e la citad da Cuira, concedind quel dretg exclusiva-

main al burgamester da Cuira; la dumonda dal presidi da la Lia da la Chadé n'è dentant betg vegnida sclerida. Las dretgiras han laschè realisar per la Lia da la Chadé in agen sigil, utilisà dal burgamester da Cuira dapi ca. l'onn 1550. La citad da Cuira ha obtegnì qua tras il status d'in avantlieu da la Lia da la Chadé e ses burgamester è daventà a medem temp chau da quella Lia. Il temp d'uffizi durava dal november al november. Sunter dispitas proruttas tranter las dretgiras e la citad da Cuira, ha la Sentenzia da Malans dal 1700 decidì, cun l'intermediaziun da Berna e da Turitg, che l'elecziun dal chau da las Trais Lias haja da succeder tras ils mess da las dretgiras a chaschun da la Dieta: els avevan d'eleger dus dals quindesch commembers dal Cussegl pitschen da la citad da Cuira e stuevan alura laschar decider la sort. L'affirmaziun uffiziala e l'entrada en uffizi avevan lieu dapi alura a chaschun da la Dieta da s. Baltramieu (24 d'avust, il pli savens de facto la segunda u terza emna da settember).

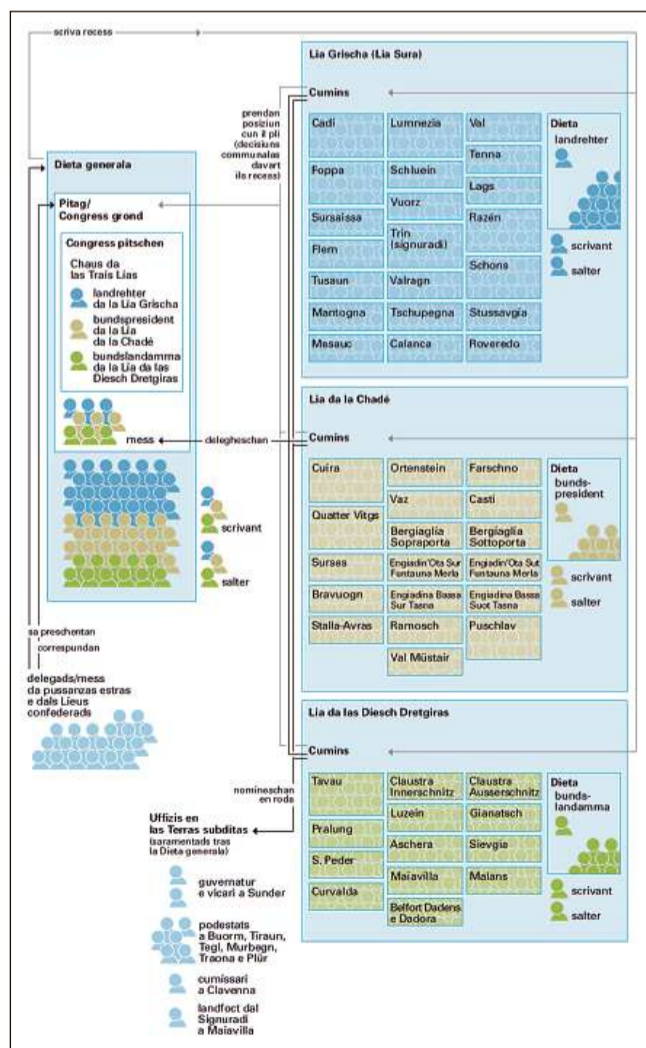
Il chau da la Lia da las Diesch Dretgiras vegniva numnà bundslandamma. Da la fundaziun da la Lia da las Diesch Dretgiras (1436) fin a la Sentenzia da Waser dal 1644 ha il landamma da Tavau presidià la Lia. Dal 1644 fin il 1798 proponivan las singulas dretgiras il chau-lia, institui en roda a moda impegnativa, quai vul dir che Tavau dastgava proponer quatter giadas il chau-lia entaifer ina perioda da 16 onns. Quel vegniva elegi tras ils mess a l'ocasiun da la dieta dal matg a Tavau. Adolf Collenberg

Dretgira auta

En l'organisaziun da las Trais Lias eran las dretgiras autas districts administrativs senza organs publics e senza cumpetenza e vusch a la Dieta federala. Ellas servivan a las Lias sulettamain da basa per la distribuziun d'entradas e grevezzas sco era per la repartiziun d'uffizis en las Terras subditas e da contingents militars. La Lia Grischa cumpigliava ovg, la Lia da la Chadé indesch e la Lia da las Diesch Dretgiras set dretgiras autas. Las dretgiras autas da Cuira, da Poschiavo, da la Val Müstair, da Tavau, dals Quatter Vitgs e da Mustér (Cadi) eran territorialmain – e qua tras era funzionalmain – identicas cun il cumin, las autras consistivan da dus fin trais cumins. Las dretgiras autas, abolidas da la helvetica e puspè restabilidas il 1803, èn vegnidas remplazzadas il 1851 tras ils districts cun funzion giudiziala respectivamain tras ils circuls/cumins. Martin Bundi

Vopnas da las Lias e dal chantun Grischun

La Republica da las Trais Lias na possedeva betg in'atgna vopna. Per il solit vegniva sigillà cun las vopnas da tut las Lias. Il 1548 ha il medaglier Jakob Stampfer da Turitg reuni las trais vopnas per in medagliun regalà a la princessa franzosa Claude. Per motivs federalistics na vegniva questa vopna bain reussida però betg duvrada sco vopna cuminaivla da las Trais Lias. La questiun da la successiun da las vopnas applitgada per sigillar ha provocà inqual dispitas ed è vegnida decidida definitivamain il 1550: sco emprima Lia sigillava la Lia Grischa, alura la Lia da la Chadé e sco terza la Lia da las Diesch Dretgiras. Adolf Collenberg

Sistem politic da la Republica da las Trais Lias enturn il 1700. LIR

Lexicon Istoric Retic

Il LIR cumpiglia bundant 3100 artitgels (geografics, tematics, artitgels da famiglias e biografias) davart l'istorgia grischuna/retica e la Rumantschia. Editura: Fundaziun Lexicon Istoric Svizzer; versiun online: www.e-lir.ch; versiun stampada: www.casanova.ch u en mintga libreria.

Vischnancas giudizialas e puncts da recapitulaziun

Las structuradas politicas da la Republica da las Trais Lias, part 2

Referendum

Fundament da la democrazia da l'antieriura Republica da las Trais Lias. La Dieta ordinaria, il Congress u ils chaus-lia, en cas excepziunals era las dretgiras nauschas e las radunanzas extraordinarias dals stans, decretavan durant u suenter lur dietas il punct da recapitulaziun (per ordinari plirs) «als ludaivels cussegls ed a las ludaivlas vischnancas» (cumins) ch'eran obligads da prender posiziun en chausa. I sa tracta pia en princip d'in referendum cun effect suspensiv, cun il qual las autoritads proponivan in proceder, per part cun iniziativa implicita. Era ils mess, las singulas vischnancas, personas privatas u firmas commerzialas pudevan far dumondas cun il consentiment dals chaus-lia u da la Dieta; en quests cas n'eran las vischnancas betg obligadas da prender posiziun. Sch'ils umens d'in cumin obligads al servetsch militar eran en guerra a l'intern dal pajais u en Vuclina, eran quellas lur represchentantas legalas e sa cussegliavan là nua che la truppa campava (succedi savens durant ils Scumbigls grischuns). Dumondas confessionalas vegnivan recapituladas separadamain tenor confessiun. Il parairi vegniva inoltrà en furma da plis, e las decisiuns vegnivan prendidas cun il pli absolut (maioritad simpla). Suttamess al referendum eran ils contracts statals, ils concordats, ils capitulats e tut ils affars politics interns tractads en las singulas Lias ed en la Republica. Tranter il 1603 ed il 1684 pudevan ils trais chaus-lia responder en cas urgents a brevs da personas exteriuras senza dumandar il parairi als cussegls e cumins. Il referendum restrenscheva fermamain las competenzas dals chaus-lia e da las Lias en favur dals cumins. Ni las singulas Lias ni la Republica n'avevan la pussanza per far valair decisiuns da maioritad. En la Lia da la Chadé era il referendum main impurtant al nivel da la dretgira auta respectivamain dal cumin, essend che l'entira legislaziun era qua en la competenza da las vischnancas. L'Engiadina'Ota e la Lia da las Diesch Dretgiras han introduci il dretg da referendum il pli tard en il 17avel tschientaner.

Durant la helvetica è il referendum vegni aboli e reintroduci il 1803 en furma modifitgada. Tranter il 1803 ed il 1814 è vegnidas suttamessas al referendum mo leschas en il senn pli stretg, tranter il 1814 ed il 1854 era contracts statals, alianzas, concordats e decrets finanzials. Quels cuntegns han continuà a marcar il referendum ed è vegnids amplifitgads cun il referendum da finanzas (1965).

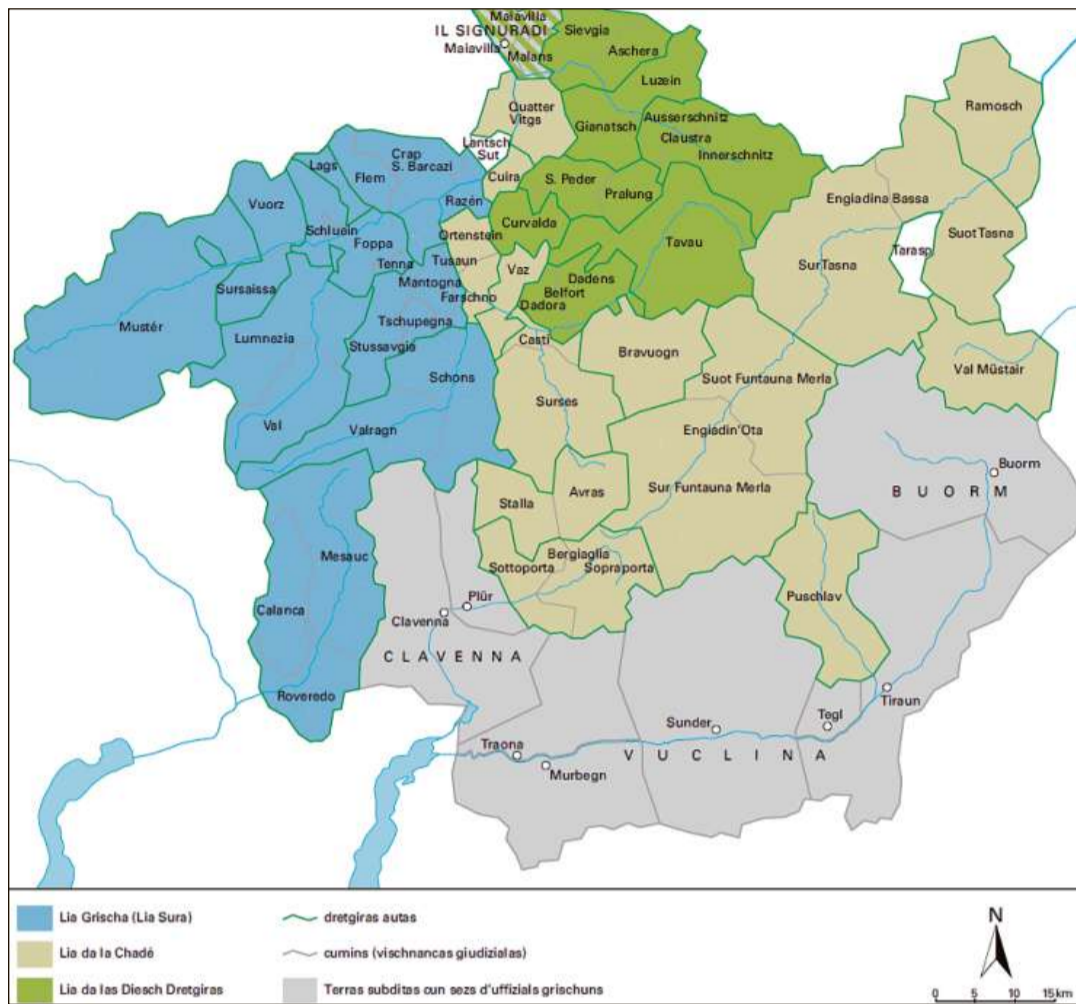
L'art. 18 da la Constituziun chantunala dal 2000 suttametta al referendum obligatoric: midadas da la Constituziun chantunala; conclusiuns, midadas u visadas da contracts interchantunals ed internaziunals cun cuntegns che midan la Constituziun chantunala; iniziativa dal pievel che na vegnan betg acceptadas dal Cussegl grond u che quel confrunta cun ina cuntraproposta; conclus dal Cussegl grond davart novas expensas singulas che surpassan 10 miu. frs e davart novas expensas regularas annualas che surpassan in miu. frs; conclus dal Cussegl grond davart dumondas da princip tenor l'art. 24, al. 1 da la Constituziun chantunala.

Il referendum facultativ (art. 19 da la Constituziun chantunala) entra en vigur sin pretensiun da 1500 votantas e votants, d'in tschintgavel dals commembers dal Cussegl grond u da 20 vischnancas.

Adolf Collenberg

Punct da recapitulaziun

Element dal vegl referendum dal Grischun, en vigur enfin il 1854. La Dieta federala da las Lias, il Congress u ils chaus-lia inoltravan in'interpellaziun en furma da punct da recapitulaziun «als ludaivels cussegls ed a las ludaivlas vischnancas». Quel cuntegna ina de-

Il territori da las Trais Lias en il 18avel tschientaner. (LIR)

scripziun da l'object e da la situaziun e la supplica da prender posiziun. Il suveran era obligà da responder. La posiziun vegniva eruida a la tschentada da cumin u cun ina circulara en ils vischinadis ed inoltrada sco plis a la Dieta da la Lia respectivamain a quella da las Trais Lias.

Adolf Collenberg

Pli

Vusch collectiva (commiziala) dals anteriurs cumins, part impurtanta dal vegl referendum grischun pratigà durant il temp da la Republica da las Trais Lias ed en il chantun Grischun fin il 1854. Cuntrari al referendum modern n'era betg decisiva la maioritad da las vuschs individualas, mabain quella dals 48 cumins represchentads cun ina fin trais vuschs. Da las 64 vuschs en total (quel total variava levamain tenor perioda da temp) appartegnevan 27 a la Lia Grischa (incl. la vusch dal landrehter), 23 a la Lia da la Chadé e 14 a la Lia da las Diesch Dretgiras (incl. la vusch dal bundslandamma). Il pli vegniva determinà a chaschun dal cumin cun il plimaun (maioritad averta) u cun in'enquista en ils singuls vischinadis che communitgavan al mastral lur opiniun davart ils singuls puncts da recapitulaziun. Quel stabiliva alura il pli uffizial ch'el transmetteva sco vusch commiziala al chau da la lia respectiva. La maioritad relativa da las vuschs individualas dals cumins correspundents era impegnativa per la formulaziun dals plis. La decisiun pudeva però avair differents furmas: gea/na, gea/na cun resalva, gea/na parzial, alternativa, dumonda da renviar la chausa, proposta, expertisa cun motivaziun dal pli e.a. Ils trais chaus-lia u il Congress grond classifitgavan ils plis da la Republica. En la medema maniera vegnivan quels evaluads entaifer ina singula lia. Las vuschs decisas, neutralas ed abstegentas (nagin'opiniun) vegnivan evaluadas e classifitgadas tenor il cuntegns sco vuschs affirmativas, negativas u affirmativas respectivamain negativas cun resalva. In punct da recapitulaziun valeva sco acceptà, sche almain 33 plis avevan approvà el. Sbagls en la formulaziun ed evaluaziun – per part fitg cumpligadas – dals plis eran strusch d'evitar ed era engions eran tuttaviva usitads. Il 1798 è quest sistem vegni aboli, il 1803 è el dentant puspè vegni introduci ed il 1854 remplazzà definitivamain tras il princip individual conform a la Constituziun federala.

Adolf Collenberg

Iniziativa

Existenta mo implicitamain en la Republica d'avant il 1798: ils cumins, represchentads tras lur mess, pudevan far a l'ocasiun da la Dieta era propostas davart puncts recapitulads ma betg publictgads e pretender per quels il pli (vusch collectiva), quai che capitava savens. Ils plis cuntegnevan savens propostas e dumondas per midadas u spustaments d'in punct recapitulà. La refurma dal Stadi dal 1794 ha accordà a las vischnancas il dretg explicat da pretendere il pli era en votaziuns davart puncts betg recapitulads. Dapi il 1803 stuevan dumondas per midaments vegnir inoltradas al Cussegl grond. Ellas n'eran betg impegnativas per la legislativa e sa limitavan savens a fatschentas ch'il Cussegl grond aveva sutamess a las vischnancas (dretg d'iniziativa passiv). Il 1854 è vegnida introducida l'uschenumnada iniziativa costituziunala (art. 44) che permetteva al pievel da midar la Constituziun chantunala «sin proposta precedentia dal Cussegl grond». Il 1881 è vegni amplifitgà il dretg d'iniziativa: il Cussegl grond pudeva proponer ina revisiun da la Constituziun chantunala u dumandar il pievel, sch'ina tala saja giavischada; en cas affirmativ stueva il pievel decider, schebain il Cussegl grond actual u quel futur (nov elegi) duess elavurar in sboz da la revisiun. In'iniziativa da lescha era valaivla cun 3000 vuschs. Per il project impegnativ d'ina revisiun costituziunala pretendeva la Constituziun chantunala dal 1894 (art. 54) 5000 vuschs. Il pievel stueva dentant declerar l'emprim questa uschenumnada iniziativa da referendum en ina votaziun sco impegnativa (procedura pauc impurtanta en la pratica). Propostas per novas leschas, ordinaziuns e decisiuns dal Cussegl grond pretendevan tenor la Constituziun chantunala dal 1894 3000 vuschs ed il Cussegl grond stueva suttametter la proposta elavurada a la votaziun dal pievel. L'art. 14 da la Constituziun chantunala dal 2000 determinescha il suandant: 4000 votants u 35 vischnancas pon pretendere cun in'iniziativa la revisiun totala u parziala da la Constituziun chantunala; 3000 votants u 30 vischnancas pon pretendere cun ina iniziativa: 1. da relaschar, midar u abrogar ina lescha u in conclus suttamess tenor la Constituziun chantunala a la votaziun dal pievel; 2. d'inoltrar ina iniziativa dal Chantun a l'Assamblea federala.

Adolf Collenberg

Cumin

Term che designescha en il temp autmedieval la populaziun ed il territori d'ina vallada, d'ina vischnanca u d'in vischinadi (urban u rural). Attestads sco cumins èn: 1135 Com, 1140 Tiraun, 1186 Plür e Brüsch, 1186 Poschiavo, 1203 Mesauc, 1204 Clavenna, 1219 Schons, 1252 Calanca, 1261 Mustér, 1282 Cuir, 1299 Roveredo.

Vischnanca giudiziala

En il temp da las Trais Lias correspundeva il cumin a la vischnanca giudiziala (numnada en Surselva cumin, en Surses cumeign, en Engiadina'Ota cumön, en Engiadina Bassa e Val Müstair drettüra). Durant la Republica da las Trais Lias (16avel–18avel tschientaner) eran ils cumins purtaders da la pussanza politica e giudiziala. Els eran organs statals suverans ch'incorporavan en lur totalitad la pussanza suprema en il Stadi da las Trais Lias. A la Dieta federala, quai vul dir al stadi integral, surlaschavan els unicamain da discussiunar las dumondas davart la guerra e la pasch, la politica exteriura e l'administraziun da las Terras subditas, analog a la regulaziun da la Dieta confederala. Eventuals decisiuns eran suttamessas al referendum. Ils cumins eran sa svilupadas en il temp medieval tardiv dals signuradis feudals, cun il passadi dals dretgs da la noblezza feudala al pievel cumin. Il cumin consistiva solitamain da plirs vischinadis u da pliras vischnancas. Territorialmain correspundeva ina part dals cumins als circuls ch'han existì fin la fin 2015. Sco executiva disponiva il cumin d'in cussegl cun in mastral (landamma) a la testa. En il cussegl eran represchentads ils vischinadis e las vischnancas dad in plirs giurads. Ils commembers dal cussegl funcziunavan sco derschaders en process criminals e civils e derschavan solitamain tenor ils statuts u las leschas dal cumin e sco politichers en chausas dal pajais: els avevan da prender posiziun a dumondas dals chaus-lia, dal congress/pitag u da la Dieta e pudevan inoltrar atgnas propostas per mauns da quests organs dal vegl Grischun. Da lur ravugl vegnivan delegads ils mess cun in'instrucziun a las Dietas.

Martin Bundi

Radunanza cirquitala

En Surselva era quai la tschentada da cumin, en il Grischun Central la tschantada da cumegn ed en l'Engiadina la ma-

stralia. En consequenza dal federalissem extrem e da la mancanza d'ina pussanza centrala cun competenza directiva dal temp medieval tardiv fin la fin da la Republica da las Trais Lias 1797/99, èn ils cumins (las vischnancas giudizialas) e las dretgiras autas sa svilupadas a moda diversa. Ils cumins varieschan d'ina dretgira a l'autra per quai che riguarda la cronologia dal svilup, ils termins ed ils interval da las tschentadas, la furma d'elecziun ed il dumber d'uffizants (mastral, stab da cumin, giuraders, uffizants per las Terras subditas) sco era concernent il stil da la tschentada sezza. Suenten l'intermez centralistic da la helvetica è l'antierur sistem da giurisdicziun vegni restaurà il 1803 tras l'Acta da mediaziun. Tut ils dretgs feudals èn dentant vegnids dismess ed il Cussegl grond ha ordinà ina tschentada da cumin biennala per l'emprima dumengia da matg. Il 1851 èn ils anteriurs cumins vegnids remplazzads tras ils circuls (dretgira criminala) respectivamain tras ils districts (dretgira civila). Ultra dals uffizants tradizionalis (senza Terras subditas) elevevan ils cumins dapi alura era anc lur mess en il Cussegl grond e dapi il 1854 in u plirs mediatur. La lescha na prescriveva betg la furma da la tschentada, da maniera che l'antieriura diversità è sa mantegnida ed ha survivi era la refurma dals onns 1851 e 1854. La plipart da las tschentadas da cumin sut tschiel avert èn svanidas en il decurs dal 20avel tschientaner a favur da l'elecziun a l'urna. Il 2016 è la structura statala a basa da circuls e districts vegnida remplazzada tras las regiuns.

Adolf Collenberg

Circul

Ils circuls èn sortids dals cumins (vischnancas giudizialas) che furmavan las Trais Lias e che giudevan in'autonomia quasi illimitada. Suenten il curt intermez centralistic da la helvetica èn els vegnids restabilds tras la mediaziun dal 1803. La refurma da las dretgiras dal 1851 e la Constituziun chantunala dal 1854 han separà il chantun Grischun en districts e circuls respectivamain en cumins e conferì als anteriurs vischinadis (unitads economicas) il status da vischnancas politicas. Questas passa 220 vischnancas èn vegnidas attribuidas a 39 cumins administrativamain autonomi ch'avevan a medem temp il dretg da legislaziun e da taglia. Fin il 2000 elevevan ils circuls il mastral, ils deputats en il Cussegl grond, la dretgira cirquitala, l'uffiziant da studadira sco era il mediatur e la cumissiun tutelara; dapi il 2001 han els elegi il mastral, il vicemastral ed ils deputats. Las autoritads cirquitalas sa componivan dapi il 2001 dal mastral, dal vicemastral e dal cussegl da cumin che tschernivan l'autorità tutelara. La plipart dals circuls era territorialmain identica cun ils cumins vegl-republicans u cun las dretgiras autas. Il 1868 ed il 1873 èn vegnidas supprimidas tentativas da reducir il dumber da circuls. Il 1908 èn vegnidas attribuidas las competenzas da la dretgira civila, il 2000 era quellas da la dretgira criminala a las dretgiras districtualas. La refurma territoriala dal 2016 ha substitui il circuls e districts tras las regiuns; ma ils anteriurs cumins furman vinavant ils circuls electorals per las tschernas dal Cussegl grond.

Adolf Collenberg

Lexicon Istoric Retic

Il LIR cumpiglia bundant 3100 artitgels (geografics, tematics, artitgels da famiglias e biografias) davart l'istorgia grischuna/retica e la Rumantschia. Editura: Fundaziun Lexicon Istoric Svizzer; versiun online: www.e-lir.ch; versiun stampada: www.casanova.ch u en mintga libreria.